

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमोऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्मव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३ ॥

जनमेजय उवाच ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab); M ff. 1r–3v; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a ०न्तमनन्त०] C₉₄C₄₅^pC₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०न्तमन्त० C₄₅^a • ०पारं] C^ΣK₇ME; ०पारं K₈₂K₁₀K₃ 1b सुसूक्ष्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शुसूक्ष्म० C₀₂ • ०जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; ०जगत्सुसारं C₀₂, ०जगत्सुसारं K₁₀, ०जगत्सुसारम् K₃ 1c ०भिरासमग्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃E; ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) 1d वृष०] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०वृषो C₉₄^a 2b सहस्राध्यायमु०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; सहश्रध्यायमु० C₀₂, सहस्राध्यायरु० E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^p; पर्वश्चास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^aE • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em.; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वैशम्पायन० C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄C₄₅K₇K₃E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^a, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वम०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; तच्छृणु त्वम० C₀₂, _____ K₁₀, तच्छृणु त्वम० K₃ • ०तन्द्रितः] C₀₂K₈₂; ०तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃ME, _____ K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; जन्मेजय C₀₂

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]

ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।

❖

4ab = MBh 13.112.9ab

❖

4a भगवन्स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवावं स० C₀₂, भगव स० K₃, भगवं स० M •
 ०धर्मज्ञ] C^ΣK₁₀K₇ME; ०ज्ञ K₈₂, ०धर्मज्ञ: K₃ 4b ०विशारद] C₉₄K₁₀K₇K₃; ०विसारद:
 C₄₅C₀₂K₈₂E, ०विशारदम् M 4c अस्ति धर्म] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति धर्म: C₄₅, अस्ति धर्म
 C₀₂M, अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃ME; परो गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇
 5a द्वैपायन०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; द्वैपायन० C₀₂ • ०मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 ०मुखोद्गीर्ण C₀₂, ०मुद्गीर्ण K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखां गीर्णं M^{pc}, मुखाद्गीर्णं E 5b धर्म
 वा यद्वि०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धर्मं यत्तद्वि० C₄₅, धर्मवत्य द्वि० C₀₂, धर्म वा यद्वि० K₃,
 धर्मवाक्यं द्वि० M • ०त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E; ०त्तम: C₀₂, ०तम: M 5c हि मे
 तृप्तिं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; हि मे तृप्ति K₃, प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 यत्नात्तपोधन C₉₄, यत्ना तपोधन: C₀₂, यत्ना तपोधन K₃, यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन
 उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E; omitted in M^{ac} 6a राजन्न०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; राजनं०
 K₃, राजन० M 6b ०ख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; ०ख्यानमुत्तमम् C₄₅, ०ख्यानमुतमम्
 C₀₂, ०धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₃ (hypermetr.) 6c ०प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०प्राप्त
 C₀₂ 6d ०धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; ०र्म C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME;
 शृणोत C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मै C₄₅ 7a ०कर्तारं] C^ΣK₈₂K₇K₃ME;
 ०कर्तन्तं K₁₀ 7b ०व्रत०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃E; ०व्रत० M • ०यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME;
 ०यन C₀₂, ०यण: K₈₂, ०यनं K₇, ०यणं K₃ 7d ०परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; ०न्वितम्
 C₀₂K₃, ०परं K₁₀ 8a ०र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०र्थं प्रश्नैकं C₉₄K₃, ०र्थप्रश्नैकम् C₀₂E,
 ०र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभु० C₀₂, प्राभ० K₇ 8c ०धरो]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME; ०खरो C₉₄, ०धरा K₁₀ 8d ०न्वित:] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०न्वितं
 C₀₂K₃M 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M; ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E 9b ०वर्ण०]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M; ०वर्णा० E • ०वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; ०वर्जितं C₀₂, ०वर्जिता:
 K₇

स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।

निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

9c व्यञ्जन०] C^२K₈₂K₁₀K₇K₃M; व्यञ्जन० E 9cd मुक्तमक्ष०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
मुक्त अक्ष० C₄₅, मुक्तं अख० K₃, मुक्तं अक्ष० M 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇E; किमतः
परम् C₄₅C₀₂, किमतत्परं K₁₀K₃M 10a चार्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME; चार्य० C₀₂K₇K₃
10ab सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃ME; विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलम् C₀₂,
सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; किमतः परम् C₄₅M,
किमतत्परं C₀₂K₃ 11 राग उवाच] C^२K₈₂K₁₀K₇ME; रागोवाच K₃ 11a देहे क्ष०]
C₉₄C₀₂K₇; देहात्क्ष० C₄₅, देहक्ष० K₈₂K₁₀K₃ME • याते] C^२K₈₂K₁₀K₇ME; यान्ते
K₃ 11b अग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अग्निशिवादिभिः C₀₂, अग्निं शि^xदिभिः
K₃ 11c दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दूते C₀₂K₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃;
नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; निरञ्जन C₀₂
12a पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; पाशे C₀₂, पाशैः K₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME;
बद्धो C₄₅, बद्ध K₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃,
निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्] C^२K₈₂K₇K₃ME; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
स्वर्गं C₀₂K₃M • स] C^२K₈₂K₇K₃E; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M; यान्ति C^२E
12e संशयं] C^२K₇ME; संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₃ 12f तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME;
तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] C^२K₈₂K₁₀K₇K₃ME; omitted in K₈₂^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं
ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; अतिसंशयकष्टन्ते C₉₄, अतिसंशयकष्टम्मे C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो
मो K₃ 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₃
13c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ज्ञेयं C₀₂K₁₀K₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; मनुष्यैश्च
C₄₅, मनुष्यैस्तु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₃

कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्ज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥

✧

14a कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म० $C_{02}E$ • हेतुः] C_{45} ;
 हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, हेतु C_{02} • शरीरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शरीरस्य
 C_{02} 14b उत्पत्तिर्नि०] M ; उत्पत्तिनि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्पत्तिनि० $C_{02}K_3$ • च यत्]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; च यः K_{10} , यत् K_3 14c सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; सुकृतकृतन् C_{02} ,
 सुकृत K_3 • चैव] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$; वापि K_3 14d हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$;
 हृतः C_{02} 15a तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तेनैव $C_{02}K_3$ • संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 सा याति $C_{02}K_3$, सा याति M 15b वा] $C^{\Sigma}K_{10}K_7ME$; च $K_{82}K_3$ 15c सुख०]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सुखं M • दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; दुःख $C_{02}K_{10}E$ 15d सम्भवम्]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; सम्भवः $C_{02}E$ 16a न्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; न्द्रः K_{10} 16b देहः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; देह C_{02} , देह $K_{10}M$ • नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; नृणा $C_{45}C_{02}$ 16c यं
 कालपाशमित्याहुः] $em.$; यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं
 कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$, कालपाषेति ऽपस्त्वेह M 16d व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 व्रतः $C_{45}C_{02}$ 17a विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; विदित C_{02} 17ab किञ्चिज्ज्ञि०]
 $C_{45}M$; किञ्चिद्वि० $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि० C_{94}^{ac} , किञ्चि जि० C_{02} 17b कथं द्विज]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ×××××××× ऽम त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled) कथं
 द्विज C_{02} 17c कालपाशं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कालपाषेति M 17d वेत्तुमर्हसि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$;
 वेत्तुमूहसि K_7 , वेत्तुमर्हसि ME 18a कला०] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; काला० $C_{02}K_{82}^{ac}$ •
 कालं च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; कालश्च ME 18b कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; कला $C_{45}K_7$,
 विधिं K_{82} , कलाः M 18c त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; त्रुटिद्वयं $C_{45}K_{10}$, त्रुटिद्वयं $K_{82}M$ •
 मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; मेषस्तु C_{94} , मेषद्वि० K_{82} 18d निमेषद्वि०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$;
 निमेषाद्वि० M 19a गुणिता] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; गुणितं M 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै त्रिंशता C_{45} , काष्ठा वै त्रिंशति C_{02} , काष्ठान्वै त्रिंशति M 19c मुहूर्तश्च]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$; मुहूर्त C_{45} , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 मानुषश्च C_{02} • उत्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}E$; उत्तमः $K_{10}M$, उत्तमः K_7^{ac} 20a मुहूर्त०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$;
 मुहूर्ता M , मुहूर्त E 20c रात्रं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; रात्र M 20d नीषिणः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$;
 नीषिण M

समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥

✧

22 K₁₀ omits verses 22–24

✧

21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; मास C₀₂ • ०मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ०मासश्च
 C₀₂E, मासाहुः M 21b कालः] C^२K₈₂K₁₀ME; कलाः K₇ 21c शतं] C^२K₈₂K₁₀K₇M;
 शतः E 21b मानुषः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; माणुष्यः C₄₅C₀₂ (unmetr.) 22a षष्टिं
 चैव] C^२K₇M; षष्टिं वर्षः K₈₂, omitted in K₁₀, षष्टिश्चैव E 22b ०युगः] C^२K₈₂K₇;
 omitted in K₁₀, ०युग ME 22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] C^२K₈₂K₇; omitted in K₁₀,
 कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E 22d द्वापरो युग संज्ञितः] C^२K₈₂K₇;
 omitted in K₁₀, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E 23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E;
 त्रेता C₀₂M, omitted in K₁₀, त्रेता K₇ • त्रिगुणा] C^२K₈₂K₇E; त्रिगुणो M, omitted
 in K₁₀ • ज्ञेया] C^२K₈₂K₇E; ज्ञेयः M, omitted in K₁₀ 23b ०युगः] C^२K₈₂K₇M;
 omitted in K₁₀, ०युग E 23d ह्येः] C^२K₈₂ME; omitted in K₁₀, हेः K₇ • ०सप्ततिः]
 C^२K₈₂K₇E; ०सप्तति M, omitted in K₁₀ 24a चैकस्य] C^२K₈₂^pK₇M^pE; omitted in
 K₈₂K₁₀M^ac 24b ०क्तं] C^२K₈₂K₇E; ०क्त M, omitted in K₁₀ 24c कल्पो] C₄₅; कल्प
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्तः] C^२K₈₂K₇E; न्वन्तः M^ac, मन्वन्तः M^pc,
 omitted in K₁₀ 24d ०दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; ०दश C₄₅, omitted in K₁₀ • संख्यया]
 C^२K₈₂K₇E; संख्या M, omitted in K₁₀ 25b ०आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; ०आह C₉₄
 • परिकल्पितम्] C₉₄K₇; करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂
 25d ०दर्शिभिः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; ०दर्शिभि M 26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME;
 प्रलीयते C₄₅ 26b सर्वं चः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; सर्वश्चः M 26c अहागमे] C^२K₈₂K₇;
 अहाग_ K₁₀, अहरागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d ०पद्यन्ते] C^२K₈₂K₁₀K₇E; ०पद्यंति
 M 27a ०र्धः] C^२K₈₂K₇ME; ०र्ध K₁₀ 27cd ०वाहुर्भुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०वाहु भृः
 C₀₂K₁₀M 27d महर्षयः] C^२K₈₂^pK₁₀E; महयः K₈₂^ac, महर्षयः K₇, महर्षिभिः M

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशागाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।

❖

29ab ≈ Umā 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि
 कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशागा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d
 34ab = BrahmanṇḍaP 3.2.101

❖

28a ०आर्का०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; ०आर्का० M^{ac} • ०तारेन्दु] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; ०तारैन्दु
 M 28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विह: C₀₂, दृश्यते त्विह:
 M 28c ०त्वैव] C₉₄K₈₂K₇E; ०त्वेव C₄₅K₁₀M, ०त्वेह C₀₂ 28d ०श्रमं] C^ΣK₈₂K₇E;
 ०श्रमो K₈₂^{ac}, ०श्रामन् K₁₀, ०श्रामो M • विद्महे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विग्रहे C₄₅, विद्यते
 M 29b कालः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; काल E 29c कालस्य] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; कालःस्य
 M^{ac} • वशागाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; वशागा E 29d कालवशकृ०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; कालो
 वशकृ० M 30b देवराजा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; देवराज ME • ०त्तम] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 ०त्तमः M 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂; काल C₀₂K₁₀K₇ME 31b ब्रह्मा विष्णुः परः]
 C₄₅; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.)
 32a श्रुतं वै] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; श्रुतो वः M • ०चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०चक्रस्य C₀₂,
 ०चक्रत्तु M 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिःसृतम् C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME (unmetr.) 32c परार्धं
 च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परार्द्धं च C₉₄, परार्धश्च M^{ac}, परार्धश्च M^{pc} • परं चैव]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; परार्धैव M 32d वः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{ac}; नः M^{pc}, यः E • ०दीपितम्]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; ०दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; omitted in K₈₂^{ac}
 33b सहस्र०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; साहस्र० M • ०युतं] C^ΣK₈₂K₇ME; ०तन् K₁₀ 33cd कोटिम०]
 C^ΣK₈₂K₁₀ME; कोटि० K₇ 33d ०बुदं] C^ΣK₈₂K₁₀ME; ०बुदं K₇ 34a निखर्वं च]
 C^ΣK₈₂K₇E; निखर्वं तु K₁₀, निसर्वश्च M 34b शङ्कुः] corr.; शङ्कु C^ΣK₈₂K₁₀K₇M, शंख
 E • पद्मं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; पद्म M

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।

✧

34cd E omits 34cd-35

✧

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

✧

34c समुद्रो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; समुद्र० M, omitted in E • मध्यमन्तं च] $C^{\Sigma}K_{82}^{ac}M$; मध्यमान्तं च K_{82}^{pc} , मध्यमन्तश्च K_{10} , मध्यमन्तश्च K_7 , omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; परार्द्धपरद्वेगुणाम् M, omitted in E 35b परार्धं] K_7 ; परार्ध $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}M$, परार्ध C_{94} , omitted in E 35c परार्ध०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; परार्ध K_7 , omitted in E 35d संख्या] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; संख्या M, omitted in E 36a परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $C^{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}$; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_7^{ac}$, परात्परतरनास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E 36e वेद०] $C_{94}E$; वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$ (unmetr.), वेदा K_{82} , वेदैः M 36f आख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; आख्यातं $C_{02}K_{10}K_7ME$ • उत्तम] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्तम M 37a ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब्रह्माण्ड C_{02} 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणश्चापितं क्वचित् $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, प्रमाणश्चापितत् क्वचित् K_7 , प्रमाणश्चापितां कति M 37d सूर्यस्त०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; सूर्यो M^{ac} , सूर्यो M^{pc} • महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}M$; महीम् C_{94} , मही $K_{10}K_7E$ 38a ब्रह्मा०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; प्रसंसा तु K_{10} , च संख्यातुं E 38b शक्यं क०] $K_{82}K_{10}E$; शक्या क० $C^{\Sigma}K_7$, सक्याङ्क० M 38c देवास्ते] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; देवतापि M 38d मानुषाणां च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; मानुषार्णश्च M^{ac} , मानुषानाश्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शिवाण्ड० M^{ac} , शिवाण्डे० M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02} , सर्वेषामिव भूरिता K_{82} , सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} , सर्षपा इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिमां E

दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसहा ।

प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।

दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥

आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥

संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।

[नैरृते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥

✧

40c दिशा०] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; शिवा० K_{10} 40d ब्रह्माण्डे] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्मण्डा M • कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; य च कीर्तितम् C_{45} , कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः] K_7 ; साहासह $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ • सहः सद्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सहः सज्ञा C_{45} , सद्यो सद्यः M, सहः सज्ञो E 41b विसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विसह $C_{02}M$ • सहा] M; सभा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, सभाः C_{45} , सता E 41c प्रसहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; प्रसहेः E • प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; प्रसहः C_{02} , सप्रहः E • सानुः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सानु K_7ME 41d पूर्वतो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; पूर्वतो E 42a भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; भास_ C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; भानु $C_{45}M$ 42b द्युतिमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}M$; द्युतिनो K_7E 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45} , दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; तेजतेजयह M 43a आग्नेये] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_7 , आग्नेर्ये M • त्वेतदा०] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; त्वेचमा M 43b शृण्वथ] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; शृणुथ M • द्विज] $C^{\Sigma}K_{82}K_7ME$; द्विजः K_{10} 43d संयमो] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_7$, यमुना K_{82} , यमतो M, यमुना० E • यमः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; यन M 44a संयनो यमनोयानो] K_{82} ; संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_7 , यमियुग्मा यनो यानः M 44b यनियुग्मा यनो यनः] K_{10} ; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} , यनियुग्मा नयो यमः K_7 , दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोनय E 44c नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोरनगनन्दनः C_{45} , नगरोर__ नन्दनः C_{02} , नगरोरगनन्दनः K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोन्नगनन्दनः E

नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥

बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।

भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।

सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।

✧

45a नगर्भो] C^२K₈₂K₇E; नृगर्भो K₁₀, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] C^२K₈₂K₁₀K₇; गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E 45b गूढजो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; गुडजो M • तत्परः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; तत्परम् M 45c वारुणेन] C^२K₈₂K₁₀K₇M; वारुणे च E 45d शृणु] K₁₀M; शृङ्गे C₉₄C₄₅K₈₂K₇, शृङ्गे C₀₂, मृद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भो] corr.; बभ्रं सेतुर्भो C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भो C₀₂, बभ्रः सेतु भो K₈₂, बभ्रं सेतुर्भो K₁₀, बभ्र सेतुर्भो K₇, बभ्रू सेतु भो M, बभ्रू सेतुर्भो E 46b प्रभवोद्भवो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; प्रभवोभवो M • भाजनः] C^२K₈₂K₁₀K₇M; भाजन E 46c भरणो] C₄₅K₇; भरण C₉₄K₈₂, भरणां C₀₂E, भरणा K₁₀, भरणः M 46d दशैते] C^२K₈₂K₁₀E; दशैते K₇, दशैता M • आलयाः] C^२K₈₂K₁₀K₇; आलया ME 47a नृगर्भो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; नृगर्भ M • गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; गर्भश्च C₀₂K₈₂ME 47b देवगर्भो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; देवगर्भ M 47c गर्भश्च] C^२K₁₀K₇E; गर्भश्च K₈₂, गर्भोश्च M 47d वृषाङ्गो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; वृषाङ्गो M • वृषभो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; वृषभो C₀₂ 48a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] C^२K₈₂K₁₀K₇; वृषजो वृषनन्दश्च M, ज्ञानवाश्च तथा सत्यो E 48b वृषजो वृषनन्दनः] C^२K₁₀K₇E; वृषनन्दनः K₈₂, दशनायक वायवे M 48cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज C₀₂K₁₀, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K₇, कीर्तितो यं मया द्विज यथा तथ्येन सुव्रतः M 49a सुलभः] C^२K₈₂K₁₀K₇M; सुरभः E • सुमनः] C^२K₈₂K₁₀E; सुमनाः K₇, सुमनो M • सौम्यः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; सौम्य M 49c सत सत्य] C^२K₇; सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य K₁₀, सुतः सत्य M, सत सत्या E • लयः] C^२K₈₂K₁₀ME; लयं K₇ 49cd शम्भुर्दो] C₉₄C₄₅K₁₀E; शम्भु दो C₀₂K₈₂K₇, शम्भुर्दो M 49d नायकमु] C^२K₈₂K₁₀K₇M; नायक उ E 50a वज्र] C^२K₈₂K₁₀K₇E; व्रजः M 50b वर्षणः] C^२K₈₂K₁₀M; वर्षणम् K₇, वर्षणं च E

इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।

अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।

शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।

अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥

एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।

कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥

दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।

वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥

खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।

❖

50c इलनो वलिनो ब्रह्मा] C^२K₈₂K₁₀K₇E; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M 50d दशे०] C₉₄K₈₂K₇E;
दशै० C₄₅C₀₂K₁₀, दिशै० M • नायकाः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; नायका M 51a अपरो विमलो
मोहो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; अपरः विमला मोहा M 51b निर्मलो म०] em.; निमलो म० C₉₄,
निर्मलोन्म० C₄₅K₇, निर्मलोत्म० C₀₂E, निमलोर्म० K₈₂K₁₀, निर्मलोन्म० M 51c अक्षयश्चाव्ययो]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अक्षयाश्चाव्ययो C₀₂, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E 51cd विष्णुर्व०]
C₉₄C₄₅K₇E; विष्णु व० C₀₂K₈₂M, विष्णुर्व K₁₀ 51d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₇; मध्यमो दश
C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E 52a सर्वेषां] C^२K₈₂K₁₀ME; सर्वेषा
K₇ • दशमीशानां] C^२K₈₂K₁₀K₇M; दशरीशानां E 52b परिवार०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ME;
परि० C₄₅, परिवारं K₈₂ 52d सहस्रैः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रै M • वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
वारिता C₀₂^{ac}, वारितः M, वारिताः E 53ab एकैकम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; एकैकं म०
C₀₂K₈₂M 53b परिवारितम्] C^२K₈₂K₁₀K₇; परिवारितः M, परिवारितमाः E 53c अयुतं]
E; अयुतैः C^२K₈₂K₇M, अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] C^२K₈₂K₁₀E; प्रयुतै वृन्दैः K₇, प्रयुतैर्भृत्य
M 53d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतै
नियुतै वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E 54a परीवारो] C^२K₈₂K₁₀K₇;
परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) 54b नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
नियुत C₀₂ • च] C^२K₈₂K₁₀K₇^{pe}ME; चः K₇^{ac} 54c कोटिभिर्दशकोट्येन] C₉₄C₀₂E;
कोटिभि दशकोट्येन C₄₅, कोटिभिर्दशकोट्येन K₈₂K₇, कोटिभिर्दशकोट्येन K₁₀, कोटिभिः
परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M 54d एकैकः परिवारितः] C₄₅K₈₂E; एकैकः परिवारितः
C₉₄, एकैकपरिवारितः C₀₂K₁₀K₇, एकैकपरिवाराणां M 55a दशकोटिषु एकैकं] C₄₅C₀₂K₁₀E;
दशकोटीषु एकैकं C₉₄K₈₂K₇, दशकोट्येषु एककं M 55b वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] C^२K₁₀;
वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K₈₂, वृन्दवृन्दभृतै वृतं K₇, वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E 55c वृन्दवर्गेषु]
C^२K₈₂K₁₀K₇E; वृन्दवर्गैः तै वृतम् M 55d खर्वभिः परिवारितम्] C^२K₈₂K₁₀; खर्वभिः
परिवारितम् K₇, खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E 56a खर्ववर्गेषु एकैकं]
C^२K₈₂K₁₀K₇E; खर्ववर्गेव एककम् M 56b दशखर्वगणैर्वृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; दशखर्वगणै
वृतम् C₄₅, दशखर्वगणे वृतं K₇, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E

दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥
 [प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
 विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।

62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्वः, and the folios that may have contained verses 1.62d–2.22 are missing.

56c ०खर्वेषु] C²K₈₂K₁₀ME; ०गर्वेषु K₇ 56d शङ्कुभिः परिवारितम्] C²K₈₂K₁₀K₇M;
 शङ्कुभिः परिवारितः E 57a पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, पृथगेनैव C₄₅
 57b ०वारितम्] K₈₂^{pc}M; ०वारितः C²K₁₀K₇E, ०तं K₈₂^{ac} 57d समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME;
 समुद्रैः C₉₄, दमुदैः C₄₅ • ०वारितम्] C²K₈₂K₁₀K₇M; ०वारितः E 58a तथै०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तथै० C₀₂ 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] C²K₈₂M; मध्यसंख्यैस्तु तै
 वृतम् K₁₀, मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K₇, मध्ये शङ्कुचायुतैर्वृतः E 58c मध्यसंख्येषु] C²K₈₂K₁₀K₇;
 मध्यसांख्यो च M, मध्ये सांख्येषु E 58cd एकैकमनन्तैः] C²K₈₂K₁₀E; एकैकं मनन्तैः K₇,
 एकैकं अनन्तैः M 58d ०वारितम्] C²K₈₂K₁₀K₇M; ०वारितः E 59a परार्धपरिवारितम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; परार्ध___ रितम् C₀₂; परार्धे परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं
 M, परार्धैः परिवारितः E 59d ०वारितम्] C²K₈₂K₇M; ०वारिवारितं K₁₀, ०वारितः E
 59e कथितो] C²K₈₂K₇M; कथितो K₁₀, कथिता E 59f शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
 शक्य C₀₂ • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀M; सांख्यमु० C₄₅, स्यख्यमु० K₈₂, संख्यमु० K₇,
 संख्यामु० E 60a प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₉₄C₄₅, प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्भवतो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; संक्षेपाद्भवतो C₄₅, संख्येपाद्भवतो K₇, संक्षेप ब्रुवतो M 61a कोटिकोटि०]
 C²K₈₂K₁₀K₇E; कोटीकोटि० M 61a च परीमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; च परिमाणं
 C₄₅ (unmetr.), परिमाणश्च M 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ___ C₀₂ •
 ०कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; ०कीर्तिताः C₀₂, ०कीर्तितः K₈₂M 62c विंशकोटिषु गुल्मेषु]
 C²K₈₂K₇E; विंशकोटि विना गुल्मे M 62d ऊर्ध्वतस्त०] C²K₈₂K₇E; ऊर्ध्वतो त० M •
 रविः] C²K₈₂K₇M; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₄₅

ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।

तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।

इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥

अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।

सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥

षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।

दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।

त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥

❖

63c ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇M, ब्रह्माण्डाश्चा० C₀₂, ब्रह्माण्डाश्चा E
• ०मेयाणां] C₉₄K₈₂ME; ०मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ 63d ०कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
०कीर्तिताः C₀₂, ०कीर्तितः M 64b ०सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; — मः C₀₂ 64c पूर्ण]
C₉₄C₀₂K₈₂E; पूर्वे C₄₅, पूर्ण K₇, पूर्वं M 64d मातरिश्वा] C^३K₈₂K₇E; मातरिश्वा M •
०तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०तथा C₀₂M 65a संक्षिप्य] C^३K₈₂K₇E; संक्षिप्यः M 65b प्राप्तं
चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇; प्राप्तं चौशनसं C₉₄, प्राप्त×औशनसं C₀₂, प्राप्ताश्चोशनसम M (un-
metr.), प्राप्तश्चोशनसं E 65c संक्षिप्य] C^३K₈₂K₇E; संक्षिप्यः M 65d प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः]
C^३K₈₂K₇E; प्राप्तश्च बृहस्पति M 66b सूर्य] C₀₂E; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇, सूर्य C₄₅M •
त्रिंशत्स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त्रिंशत्स० C₀₂M 66c विंशत्सहस्राणि] corr.; ०विंशहस्राणि
C₉₄, ०विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, ०विशत्सहस्राणि E 66d मृत्युं प्राह] C^३K₈₂K₇E;
मृत्यु प्राहः M 67a ०विंशत्स०] E; ०विंशत्स० C^३K₈₂K₇M 67b कीर्तितम्] E; कीर्तितः
C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME, कीर्तिताः C₀₂, कीर्तित K^{ac}₇ 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂ME; विशिष्ठाय
C₄₅, वहिष्ठाय K₇ 67d विंशत्श्लो०] corr.; विंशत्श्लो० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, विशत्श्लो० C₄₅,
त्रिंशत्श्लो० M 68a अष्टादशसहस्राणि] C^३K₈₂E; आष्टादशसहस्राणि K₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M
68c सारस्वतस्त्रि०] em.; सारस्वता त्रि० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सारस्वतास्त्रि० C₄₅, सारस्वत तृ०
M • ०धामाय] C^३K₈₂K₇ME; omitted in K^{ac}₈₂ 68d सहस्रदश] C^३K₈₂K₇E; सहस्रादश
M 69b भर०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भार० C₀₂, सन० M 69d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂;
अभाषत C₀₂, अभाषतः K₇E, मभाषतः M 70b अन्तरी०] C^३K₈₂K₇E; अन्तरि०
M 70c त्रय्यारुणिं] corr.; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारूपिनि K₇
70d अभाषत] C₉₄C₀₂K₇; अभाषतः C₄₅, स्वभावतः K₈₂, मभाषतः M, ह्यभाषत E

त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

✧

71a त्रय्यारुणि०] corr.; त्रय्यारुणि० C^२K₇, त्रय्यारुणि० K₈₂E, त्रय्यारुणि० M • विप्रेन्द्रो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र C₀₂M 71b धनंजय०] C^२K₈₂^{pc}K₇ME; धन० K₈₂^{ac} • •भाषत]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇; •भाषतः C₄₅ME 72b •मुनिः] C^२K₈₂K₇E; •मुनि M 72c कृतंजयाद्वि०]
 C₉₄K₈₂E; कृतंजया द्वि० C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय द्वि० M • •श्रेष्ठ] C^२K₈₂K₇M; •श्रेष्ठो E
 72d ऋणंजय०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; ऋणंजयाय० C₄₅ • •महात्मने] C^२K₈₂K₇E; •मभाषतः
 M 73a प्राप्तो] C^२K₈₂K₇; प्राप्तः M, प्राप्तौ E 73b महर्षिणे] C^२K₈₂K₇E; महर्षिणः
 M 73c गौतमाच्च] C^२K₈₂E; गौतमाश्च K₇, गौतमेन M 73cd भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा हर्षद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्दम्याद्दमाय
 E 74a राजश्रवास्त०] em.; राजश्रव त० C^२K₈₂E, राजश्रव त० K₇, राजश्रव त० M
 74c •शुष्मात्त०] C^२K₇ME; •शुष्मा त० K₈₂ 74cd प्राप्तस्तृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; प्राप्त
 तृ० C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; omitted in C₄₅ 75b वृक्षः] C^२K₈₂K₇E;
 वृक्ष M • •भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; •भाषतः C₀₂ME 75c शक्तिः पराशरं] C^२K₈₂K₇E;
 शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 75d जातू०] corr.; जतु० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, तु० C₄₅,
 जंतु० M 76a द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु C^२K₈₂K₇M, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो
 महर्षिणम्] em.; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₇, जतुकर्णा महर्षिणः C₀₂, जकर्णो
 महर्षिणं K₈₂^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 76d •मुनिः] C^२K₈₂K₇; •मुनि
 ME 77a •हर्षाय] C^२K₈₂K₇; •हर्षेण M, •हर्षणाय E 77b •बुद्धये] C^२K₈₂K₇E;
 •बुद्धयः M 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂
 77c मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] C^२K₈₂K₇E;
 हित्यथाय M 77f भूयः] C^२K₈₂K₇; भूय ME

Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] C^२K₈₂K₇; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो
ऽध्याय E